

ГРАВІРУВАЛЬНІ ДОШКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДРУКАРНІ XVII – XVIII століть

Стаття присвячена гравірувальним мідним дошкам чернігівської друкарні XVII – XVIII століть, які збереглися до наших днів

Ключові слова: Чернігів, друкарня, гравірувальні дошки.

Гравірувальні дошки чернігівської друкарні другої половини XVII – XVIII століть були знайдені випадково у вересні 1907 р. у ризниці чернігівського Єлецького монастиря. До того часу дослідники про них нічого не знали. Дошки надійшли на виставку XIV Археологічного з'їзду, який відбувся в Чернігові у серпні 1908 р. Короткі відомості про знайдені 11 мідних гравірувальних робіт і один фрагмент вмістили без підпису автора (професора Київської духовної академії М. І. Петрова) в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове» з додатком із десяти відтворених ручним способом у друкарні губернського земства зображень (ілюстрації без нумерацій і підписів). Зазначалося, що подібні твори не вдалося знайти у виданнях Чернігова XVIII ст. Зроблено припущення, що дошки відносяться до того часу, коли чернігівська друкарня зазнавала утисків від влади, а сумнівні зразки творів були передані із друкарні до чернігівського Єлецького монастиря. Наголошувалося на потребі їх подальших досліджень і при цьому зазначалося, що після закінчення роботи Археологічного з'їзду дошки повинні бути передані до Чернігівського єпархіального давньосховища [3].

Короткий опис знайденого для «Каталога виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове» також зробив професор Київської духовної академії М. І. Петров. У ньому він помістив відомості про одинадцять мідних дощок та один фрагмент, майже ті ж самі, що і в попередній публікації. Додано опис двох різьблених дощок із дерева та двох мідних для друку, які надійшли, мабуть, із єпархіального давньосховища [6, С. 13 – 16]. Про те, що гравірувальні дошки були передані до Чернігівського єпархіального давньосховища, свідчить їх короткий опис в «Сборнике Черниговского Епархиального Древлехранилища». Він близький до попередніх описів [12]. Деякі відбитки із згадуваних мідних дощок вмістили на сторінках великого подарункового видання 1911 р. [7].

У 1914 р. М. І. Петров у київському виданні ще раз опублікував уже відомі нам описи гравірувальних дощок із ризниці чернігівського Єлецького монастиря. Крім того, зазначено, що в 1908 р. на виставці XIV Археологічного з'їзду демонструвались ще дві ксилографічні дошки та одна мідна, які відносяться до діяльності чернігівської друкарні. М. І. Петров також назвав згадані нами публікації про гравірувальні роботи, але не згадав про публікацію їх відбитків у виданні «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории» 1911 р. [13, С. 93 – 94].

П. М. Попов, розповідаючи про граверів Івана Зорицького та Никодима Зубрицького, посилався на згадану публікацію в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове» 1908 р. (з відбитками гравірувальних мідних дощок). Дослідник переповів відомості про долю гравірувальних дощок від їх знайдення в ризниці чернігівського Єлецького

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

монастиря у 1907 р. до передачі їх до Чернігівського єпархіального давньосховища [15, С. 40, 43, 50].

Протягом довгого часу до гравірувальних дощок та відбитків з них дослідники не звертались. Лише у 1968 р. П. М. Жолтовський опублікував гравюру І. Зарицького «Богородиця в картуші» (у зменшеному вигляді), відому із публікацій відбитків з мідних дощок 1908 р. Автор статті в «Історії українського мистецтва» відзначив, що твори І. Зарицького цікаві своєю декоративністю та своєрідним поєднанням мотивів рококо з квітковими орнаментами. Походження ілюстрації не вказано [4, С. 301, 303, 304]. А. О. В'юник опублікував гравюру – панегірик Михайлу Борковському, помилково вказавши, що вона присвячена наказному гетьману В. Борковському (мабуть, В. А. Дуніну-Борковському). Хоча в напису в нижній частині композиції прямо вказується на Михайла Борковського – сина Василя Дуніна-Борковського. Автор зазначив, що це – дереворіз, коли насправді це мідьорит і гравірувальна дошка збереглась. А. О. В'юник назвав цей твір роботою невідомого гравера, хоч і на ілюстрації добре видно підпис автора – видатного художника Никодима Зубрицького [18, С. 125]. Т. Г. Куценко поставила за мету своєї публікації привернути увагу дослідників давньої української гравюри до зображень Богородиці з деревами на мідних дошках чернігівської друкарні, знайдених у ризниці Єлецького монастиря. Вона висловила припущення, що автором цієї серії гравюр міг бути видатний український гравер Іван (Інокентій) Щирський в кінці XVII – на початку XVIII століть [9].

В. Александрович при публікації відбитка з дошки із зображенням Михайла Васильовича Борковського вказав, що гравюра подана за ілюстрацією в згаданому нами виданні «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV – го Археологического съезда в г. Чернигове». (Чернігів, 1908). Автор коротко розповів про походження її із ризниці чернігівського Єлецького монастиря. Він зазначив, що дошка і примірники гравюри не виявлені. Цей мідьорит існує як «воспроизведение рисунка, сделанное ручным способом в типографии» (цитата із названого видання). Подано також текст напису в гравюрі Никодима Зубрицького. Автор спирався лише на матеріали із видання «Труды Черниговского предварительного комитета» 1908 р. [2]. У додатку до статті В. Кривошеї про козацький уряд Гетьманщини також представлена ця гравюра як присвята в пам'ять про генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, хоч у підпису видно, що панегірик присвячений Михайлу Борковському. Вказується, що це – фото з оригінального кліше чернігівської друкарні XVII ст. Зроблено посилання на книгу «Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории» 1911 р. [8]. Помилкове твердження, що згадана гравюра на честь Михайла Борковського є дереворізом потрапило і до іншого видання, мабуть, під впливом попередніх публікацій [16, С. 235]. Ю. М. Звездіна звернулась до гравірувальних дощок досліджуючи ікону чернігівської «Іллінської Богоматері» 1696 р. Ікона була створена на честь взяття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. і піднесена царю Петру I в січні 1697 р. у Москві. Для інтерпретації клейм ікони дослідниця використала і зображення на гравірувальних дошках чернігівської друкарні [5].

Отже, одразу після знайдення в 1907 р. в ризниці чернігівського Єлецького монастиря гравірувальних мідних дощок чернігівської друкарні на них звернули увагу дослідники. Цьому сприяла і підготовча робота для проведення в Чернігові XIV Археологічного з'їзду в серпні 1908 р. Професор Київської духовної академії М. І. Петров підготував короткий опис дощок, який був опублікований у кількох виданнях 1908 і 1914 років. Важливе значення має також публікація їх відбитків у 1908 і 1911 роках. Протягом довгого часу до дощок та зображень на них дослідники не звертались. Лише з кінця 1960-х років почали публікувати композиції з мідних дощок. Більшість авторів публікацій не знали, що останні збереглися до наших днів. Ілюстрації ж брали із попередніх видань. Висловлено припущення про авторство Івана Щирського щодо серії гравюр із зображеннями Богородиці з деревами. Зображення на гравірувальних дошках були використані для інтерпретації клейм ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. Отже, стан вивченості мідних гравірувальних дощок чернігівської друкарні не можна назвати задовільним. Необхідно відтворити

їхню історію від знайдення в 1907 р. до наших днів, розглянути сюжети зображень, звернутись до атрибуції і авторства творів, стану їх збереженості.

Мідні гравірувальні дошки чернігівської друкарні після завершення роботи з'їзду передали до Чернігівського єпархіального давньосховища. Згодом вони потрапили до Чернігівського історичного музею. У зв'язку з утворенням у 1983 році Чернігівського художнього музею деяка частина дощок в 1984 р. опинилася в його фондах. У 2008 р. їх повернули до Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, де вони всі нині і зберігаються.

Серед колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського є гравіровані дошки, які мають підписи знаних митців. Перш за все треба назвати видатного українського гравера на дереві і міді Никодима Зубрицького (1688 – 1724 рр.). Його роботи друкувались у Львові, Києві та Чернігові. Працював також для Унева й Почаєва. Відомо близько 400 творів переважно на біблійні сюжети для книжкових видань [15, С. 40–42; 10, С. 271 – 272]. Штихелю Н. Зубрицького належить гравюра на міді «Портрет Михайла Борковського». Мідна дошка з цією композицією знаходиться в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського (Інв. № ХП – 32). Її розмір (25,2 x 15,3 см) свідчить про те, що вона, мабуть, планувалась для друку у книзі у половину аркуша. Але могла існувати і як самостійний твір. Уся композиція обведена лінійною рамкою. Лише вгорі ця рамка дещо втрачена. У верхній частині платівки поєдналися дві композиції – Новозавітної Трійці та Покрови в православному варіанті. Нижче собор архангела Михаїла – небесного патрона портретованого Михаїла Васильовича Борковського. Архангел з крилами тримає в лівій руці круглий щит з написом «Кто яко Бог». Саме так звучить його ім'я давньоєврейською мовою. Права рука Михаїла підтримує зверху портрет М. В. Борковського у круглій рамці із лавровим листям, що символізує славу. Представлене поясне зображення досить молодого чоловіка у вбранні козацької старшини. У лівій руці він тримає пірнач, а правої не видно. Зачіска «під черепок» та округле обличчя, мабуть, усі індивідуальні риси портретованої особи. Тому можна сказати, що перед нами портрет-панегірик. Під портретом – фамільний герб з лебедем і літерами М і Б (Михайло Борковський). У нижній частині в обрамленні окремої рамки вміщено текст у вісім рядків: «Бодрое Защищеніе Стаго Михаила Воеводи Хоров Аггских / Патрона и во всем тщательного Хранителя Его Млсти Пана Михаила Борковского / цветущой Отрясли Блженія Памяти Блгороднаго Пана Василя Борковского / Обозного Єнералнаго Изображенно. / Млть неописанна й Блгость премнога ІС Хрта ншого всещедраго БГА / Едина даде стража члвческой Твари Да не падет напрасно на смертніє мари Тебе же Мнози служат Агглскіє Лики Да не преткнеши ноги о камін во веки / Ниже та где караєт тяжких скорбей горе. Покриває МРІА Блгодати Морє». Нижче окремим рядком підпис автора: «Всехъ Благъ Рачителъ Никодимъ Зубрицкі». Відомостей про М. В. Борковського збереглося не дуже багато. Він згадується в документах 1706 – 1719 років. Помер до 1727 р. [11, С. 487].

У тексті на гравюрі батько Михаїла Борковського Василь Дунін-Борковський згадується як померлий. Відомо, що його смерть настала 4 березня 1702 р. [11, С. 486]. Отже, гравюра на мідній дошці була створена після 1702 р. і до смерті Н. Зубрицького, тобто до 1724 р.

Гравер упевнено окреслює різцем лінії обрисів фігур і предметів. Такими ж лініями позначені промені від Бога Святого духу, що йдуть донизу. Штрихи покладені на тінях та на тлі портрета М. В. Борковського. Вправно виконаний шрифтовий напис у нижній частині композиції. Розмір літер поступово зменшується в кожному нижньому рядку. Мабуть, гравер не зміг одразу визначити для них розмір і, щоб вмістити текст, почав зменшувати висоту літер. Можна припустити, що за зразком цієї гравюри у першій половині XVIII ст. невідомий художник створив живописну композицію (87 x 57 см), яка має невеликі відмінності, продиктовані більшими розмірами. Знаходиться в Національному художньому музеї України в Києві [1, С. 106 – 108].

З другого боку цієї дошки графічна композиція належить іншому граверу. Підпис відсутній, і його ім'я назвати неможливо. У верхній частині на хмарах Новозавітна

Трійця – Бог – отець, Бог – син і Святий Дух. Обабіч них херувими. Нижче – пагорб з деревами. На ньому в центрі фонтан, з якого чотири струмені води збігають донизу. Біля підшви пагорба невисокий парапет з баясинами. У його центрі вхід через східці до арки з рослин. Перед нею стоїть жінка з розведеними руками. Права рука тримає лавровий вінок, а ліва – корону. Навколо голови сяйво. Написи і підпис автора відсутні.

Ще одна гравірувальна дошка має підпис майстра (Інв. № X-171). Внизу під зображенням зберігся напис: «Іоаннь Зорицький 1758 года ^ v 20». Роки життя гравера невідомі. Можна вважати, що він працював у середині XVIII ст. П. М. Попов назвав автора чернігівським майстром, а пізніше про нього писали як про українського гравера, який працював у Чернігові. Відома лише ця одна його робота [15, С. 40; 10, С. 270]. Розміри дошки (17 x 13 см) свідчить про призначення ілюстрації для книги у піваркуша. Зображення Богородиці з дитиною вміщено у майже овальну раму, яку у верхній частині обрамляють і викривають буйні рослини з квітами. Внизу ж рами бачимо фрагмент пишного різьблення на дереві іконостасу зрілого українського бароко.

З другого боку цієї дошки маємо композицію, в центрі якої Іоанн Дамаскін сидить за столом всередині приміщення. Перед ним розкрита книга. У правій руці тримає гусяче перо. Стіл вкритий скатертиною чи килимом. На ньому поряд з книгою чорнильниця. Точно передані архітектурні деталі інтер'єру. Прокреслена кожна цеглина мурування стіни. У правому горішньому куті ікона Богоматері з дитиною. Припущення про те, що це ікона «Іллінської Богоматері», не має достатніх підстав. Під образом на тканині напис: «Руки моя исцеление приемь прочее жизни моея Бже Дво, в песнех воспеваю тя». Це – вправна робота невідомого гравера. Для якого видання призначена гравюра, невідомо.

Серед колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського є дві мідні дошки з підписом гравера «Іліодор». Це – роботи Якова Таляревського, який в чернецтві отримав ім'я Іліодор. Він співробітничав з чернігівською друкарнею в середині XVIII ст. [19, С. 565]. Перша дошка (Інв. № XII – 33) має зображення з обох боків. Розмір дошки 26 x 15,5 см. З одного боку композиція «Старозавітна Трійця» – явлення Бога Аврааму біля дуба Маврикійського у вигляді трьох мандрівників. Вони сидять за столом, а ліворуч Авраам і Сара. На задньому плані будівлі. Внизу поза гравірувальною поверхнею підпис майстра: «1757. I. Piiodor № 2». Із зворотного боку робота іншого автора, де зображена Богородиця поряд з деревом. Вона стоїть на кістяку людини, яка тримає в руках стрілу. У лівому горішньому куті звивиста стрічка, призначена для напису. Його відсутність свідчить про незавершеність роботи. Підпис майстра відсутній.

Інша робота Я. Таляревського (Інв. № X-173) має більші розміри (30 x 20 см). Вгорі поєднані композиції Новозавітної Трійці і Коронування Богородиці. У центрі І. Дамаскін на колінах. У правій руці він тримає сувій з написом:

«Сый одесную силы, предстоящу вину
Одесную Царицу, яко Матерь Сыну,
Оуслышав молящую, даждь моей деснице
Похвалная писати Мтри Црице».

Нижче дата «1756 году», а поза рамкою «№ 1» «Іліодор». Дошка виконана для чернігівського видання «Октоїху» 1757 р. На звороті дошки зображення відсутнє.

Мідна дошка (Інв. № X-176) розміром 26 x 15,5 см має зображення з обох боків. З одного боку на серпні місяця і хмарах бачимо Богородицю на повний зріст. У її правій руці – гілка з квітами, в лівій – держава, що уособлює зображену як Володарку Світу. По праву руку від неї сидить чоловік, який має на голові пісочний годинник з крилами – уособлення лету часу. За ним дерево. Вгорі стрічка (бандероль) без напису. Підпис гравера відсутній. З другого боку дошки на хмарах Богородиця на повний зріст тримає на розведених руках омофор. Одночасно правою рукою увінчує пальму короною, а лівою гілку. Внизу ліворуч від стовбура сонце заходить за гору. Праворуч – два подорожуючих ідуть берегом, а перед ними водою пливе човен з людьми під вітрилом. Вгорі стрічка без напису. Підпис гравера відсутній.

Мідна дошка (Інв. № X – 175) розміром 26 x 15,5 см має з одного боку зображення крилатої Богоматері на хмарах і являє собою західний варіант композиції «Покрова». Над нею сяє сонце, праворуч дерево. Вгорі стрічка без напису. Підпис гравера відсутній. З іншого боку цієї дошки бачимо Богородицю, яка стоїть на дияволі. У руках тримає лавровий вінок і щит, що символізують перемогу. Вся постать Богородиці оточена сьйвом. Праворуч дерево. За ними зламані стовбури дерев блискавками, що б'ють із хмари вгорі. Стрічка вгорі без напису. Підпис гравера відсутній.

Як уже згадувалось, Ю. М. Звездіна показала, що гравюри на мідних дошках із зображенням Богородиці із чернігівської друкарні доповнюють і дозволяють уточнити деталі композицій на клеймах ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. Автором програми і виконавцем її був ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович. Вона була написана невдовзі після здобуття турецької фортеці Азов у липні 1696 р. Тоді відзначились українські козаки під проводом наказного гетьмана чернігівського полковника Якова Лизогуба. Нині вона знаходиться в Державному музеї історії релігії в Петербурзі. Розмір 184 x 112 см. У центрі композиції зображення чудотворної ікони «Іллінської Богоматері» у натуральний розмір першотвору 1658 р. З обох боків його знаходяться 6 алегоричних композицій у барокових картушах, присвячених Богородиці. Рядки зі Святого письма прославляють Богородицю і перемогу [1, С. 64 – 69].

Відомо, що цю ікону Л. Крщонович підніс Петру I у січні 1697 р. разом із трьома графічними аркушами. Зараз важко сказати, що на них було зображено. З певністю можна припустити наявність панегіричних композицій. Близькість композицій дощок до клейм ікони свідчить про причетність до цього Л. Крщоновича. З якоїсь причини первісний задум гравера змінився, і тому гравірування на дошках не було завершено. Т. Г. Куценко на основі особливостей характеру ритованих ліній та складок мафорію, властивих для творів І. Щирського, зробила висновок про його авторство гравірування на мідних дошках із зображеннями Богородиці з деревами із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [9, С. 448]. На нашу думку, в цьому випадку можна говорити про авторство Л. Крщоновича. Адже він є автором програми ікони «Іллінської Богоматері» 1696 р. і виконавцем її живопису. Подібність бічних клейм ікони до зображень на дошках (відмінність лише в деяких деталях) є вагомим аргументом на користь авторства Л. Крщоновича гравірування на мідних дошках. Датувати їх виготовлення можна другою половиною 1696 р.

У цій колекції є дві дошки, які належать штихелю гравера на дереві і міді Михайла Чернявського. Роки життя його невідомі. Зазвичай він залишав підпис «Михаил Чернявский» або «МЧ». На однібічній дошці (Інв. № ХП-30) розміром 17 x 12 см зображений Ісус Христос на хмарах в оточенні херувимів. Правою рукою він благословляє, а в лівій тримає відкрите Євангеліє. Під рамкою підпис гравера «МЧ». На іншій однібічній дошці (Інв. № ХП-31) такого ж самого розміру зображена Богородиця на хмарах в оточенні херувимів з гілкою у правій руці і дитиною на лівій руці. Дитина тримає в руках державу. Підпис гравера «МЧ». Ці копії київських гравюр були надруковані у чернігівському виданні «Правило к причащению» 1745 р.

Збереглися ще три мідні дошки з гравіруванням з одного боку. На одній з них (Інв. № ХП-28) розміром 17 x 15 см зображена свята великомучениця Варвара зі своїми атрибутами – в лівій руці чаша, в правій – хрест і гілка, а під ногами меч. На іншій дошці (Інв. № ХП-29) розміром 16 x 14,5 см представлений євангеліст Іоанн Богослов всередині приміщення пише гусячим пером. У дзьобі орла висить чорнильниця. Одна дошка виділяється тим, що має гравіроване зображення рамки для титульного аркуша книги розміром 20 x 15 см. Інв. № X-169. Угорі – Трійця, Справа – великомучениця Варвара, зліва – Пророк Ілля. Нижче постаті Антонія і Феодосія Печерських.

Усі одинадцять дощок мають задовільний стан збереженості, деякі зігнуті, мають забруднення і вкриті патиною. Гравірування на дошках виконували Никодим Зубрицький, Іван Зорицький, Яків Таляревський (Іліодор), Михайло Чернявський («МЧ»). На нашу думку, дошки без підпису гравера із зображеннями Богородиці з деревами виконані у другій половині 1696 р. Лаврентієм Крщоновичем. Дошка з

портретом-панегіриком М. В. Борковського гравірована Н. Зубрицьким між 1702 і 1724 роками. Всі мідьорити виконані в техніці різцевої гравюри на міді.

Як уже згадувалось, під час археологічних розкопок 1992 – 2001 років навпроти Іллінської церкви віднайдено залишки великого будинку з дерева та дещо пізнішого приміщення. На підлозі малої кліті (комори) будинку були знайдені фрагменти мідних дощок (кліше) для друку. Всі фрагменти мають невеликі розміри – від 4 x 4 см до одного квадратного сантиметра. Товщина їх близько 1 мм, лише 4 фрагменти завтовшки до 2 мм. Уламки зігнуті, мають тріщини і належать кільком дошкам. Здебільшого гравірування виконано з обох боків. Місцями збереглися сліди паяння оловом. Вісім фрагментів збереглося від дошки, з одного боку якої було зображення Богоматері, а з другого – алегорична композиція. Автори статті про результати згаданих розкопок зазначили, що за всіма ознаками – це образ чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері». Але ці ознаки не називаються. Згадується, що чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері» 1658 р. мала багато живописних копій та графічних відтворень. І це теж свідчить про те, що на цьому фрагменті якраз є зображення ікони «Іллінської Богоматері». На зворотному боці зафіксовано зображення євангеліста Іоанна Богослова разом із цитатами тексту об'явлення. Збереглося також кілька інших фрагментів дощок. На деяких з них, мабуть, зображення євангелістів. Автори публікації висловили думку про близькість гравірування цих фрагментів до зображень на дошках із колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Найближча схожість помітна з творами І. Щироцького (мабуть, І. Щирського). З посиланням на працю Т. Н. Каєнєвої зроблено висновок про те, що у друках ці гравюри невідомі. Можливо, вони призначались для панегіриків або малотиражних видань, які не збереглися. А може, саме через пошкодження вони не були надруковані [17]. Варто зауважити, що наявність багатьох «списків» (копій) і графічних зображень чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» 1658 р. не може свідчити про те, що на одному з фрагментів бачимо саме цю знамениту ікону із Чернігова. Щоб говорити про це, необхідно мати уявлення про іконографічну схему ікони. Залишки композиції не дають жодної підстави для відтворення первісного зображення і стверджувати, що це саме «Іллінська Богоматір». Жодне відоме графічне зображення ікони не збігається з віднайденим фрагментом. Хоча не можна відкидати таку можливість остаточно.

Д. А. Ровинський зазначив свого часу, що найбільше мідних дощок, з яких можна робити відбитки, у другій половині ХІХ ст. знаходились у Академії мистецтв у Петербурзі. Серед них були дошки чернігівської друкарні, подаровані біля 1880 р. Академії мистецтв чернігівським єпископом. Їх кількість і сюжети зображень не називались [14, С. 313, 314, 325, 326]. На той час чернігівським єпископом був Серапіон Маєвський. Подальша доля згаданих дощок із Чернігова невідома.

Гравірувальні мідні дошки чернігівської друкарні ХVІІ – ХVІІІ століть, які збереглися до наших днів, дають змогу повніше представити діяльність граверів і друкарів минулих століть.

1. Адруг А. К. Живопис Чернігова другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Чернігівський ЦНІ, 2013. – 182 с. : іл.

2. Александрович В. Портрет Михайла Васильовича Борковського / В. А. // Український портрет ХVІ – ХVІІІ ст. : Каталог-альбом. – К. Артанія Нова, 2004. – С. 308.

4. Жолтовський П. М. Графіка / П. М. Жолтовський // Історія українського мистецтва. – В 6 Т. – К., 1968. – Т. 3. – С. 284 – 318.

5. Звездина Ю. Н. Отражение Азовской победы в аллегорических клеймах иконы «Богоматерь Ильинская Черниговская» 1696 г. / Ю. Н. Звездина // «Воинство земное – воинство небесное». Материалы ХVІІІ Всероссийской научной конференции памяти Святого Макария. Посвященная 65-летию Великой Победы. – Можайск, 2011. – Вып. ХVІІІ. – С. 226 – 234.

6. Каталог выставки Археологического съезда в г. Чернигове / Под ред. П. М.

Добровольського. – Чернігов: типографія губернського правління, 1908. – С. 13 – 16. (відділ стародруків).

7. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. – К. : Фото-лито-типография «С. В. Кульженко», 1911. – 207 с. : ил.

8. Кривошея В. Козацький уряд Гетьманщини / Володимир Кривошея // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, мистецтвознавець В. В. Недак. – 2-е вид., доповнене і доопрацьоване. – К. : Емма, 2007. – С. 609. С. 582 – 605.

9. Куценко Т. Маловідомі гравюри на міді чернігівської друкарні кінця XVII – початку XVIII століть / Тетяна Куценко // Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка: Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Т. ССXXXVI. – С. 447 – 456.

10. Митці України: Енцикл. довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ, 1992. – 848 с.

11. . Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / Вадим Львович Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Францевича и К, 1908. – Т. 1. – 519 с. : ил.

12. Описание вещественных и письменных памятников Черниговского Епархиального Древлехранилища. Отдел IV. Гравировальные доски, клише, печатки и прочее // Сборник Черниговского Епархиального Древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 43 – 50.

13. Петров Н. И. Старинные южнорусские гравировальные доски типографий Киево – Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской / Н. И. Петров // Искусство в Южной России. Графика. Живопись. Художественная промышленность. – К., 1914. – № 3 – 4. – С. 89 – 96. (По Чернигову С. 93 – 94).

14. Подробный словарь русских граверов XVI – XIX вв. / Составил Д. А. Ровинский (Посмертное издание). Со многими цинкографиями в тексте. – СПб, 1895. – 806 с. : ил.

15. Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів / Павло Попов. – К., 1926. – 139 с. : іл.

16. Радишевський Р. П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2006. – 552 с. : іл.

17. Руденко В. Я. Нові дані про чернігівське друкарство часів Лазаря Барановича / В. Я. Руденко, І. М. Ігнатенко // Могилянські читання 2001 року: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 173 – 179.

18. Українська графіка XI – початку XX ст. : Альбом / Автор-упорядник А. О. В'юник. – К. : Мистецтво, 1994. – 328 с. : іл.

Стаття посвячена гравировальним медним доскам черниговской типографії XVII – XVIII століть, которые сохранились до наших дней.

Ключевые слова: Чернигов, типография, гравировальные доски.

The article is devoted to engraving copper plates of typography of Chernihiv XVII – XVIII centuries, have saved to the present day.

Keywords: Chernihiv, printing, engraving plate